

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

CLIÓ MOSOLYA. SZÉLJEGYZETEK HATOS PÁL
KÖNYVÉHEZHATOS PÁL: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*, Jaffa Kiadó, [Budapest], [2018] (Modern magyar történelem)

„Jászi szerint, ha Károlyi négy héttel előbb jön, akkor az ország kikerülte volna a bolsevizmus s a rákövetkező korszak megrázkódtatásait. [...] Jászi szerint Hadik kísérlete a »régi rend levitézlett uraival« valójában Windischgrätz, Vázsonyi és Sztérényi intrikája volt a feudalizmus érdekében. Hát ezzel a naiv és történetietlen megállapítással nehéz szembeszállni. Én azt mondom, ha Károlyi Mihály négy héttel előbb is jön, ugyanazzal a judíciumtalan szuggesztibilitással, ugyanazokkal a szövetségesekkel, melyek csak egymásra licitálva tudták vagy igyekeztek pozíciójukat a tömegek előtt erősíteni, ugyanazzal a külpolitikai koncepcióval a különbéke (Németországtól és a Monarchiától külön) elszántságával, egész osztályoknak a balra félretolásával (Károlyi Mihály abból, hogy őt nem lötték főbe, tudhatta volna, hogy Magyarországon az arisztokrácia nélkül kormányozni nem lehet) szerintem épp olyan biztosan elérkezett volna a március 21-éhez, mint ahogy ide október 31-én indulva el, szükségszerűen elérkezett. [...] Ami pedig azt illeti, hogy a Hadik-kormány a feudális rend kreatúrája volt a régi rend levitézlett uraiból összeállítva, ez vagy rosszhiszemű állítás, vagy pedig azt bizonyítja, hogy Jásziban a pártember állandóan elnyomja a történetírót, és így nem képes pártérdekeit nem szolgáló szempontok mérlegelésére. Hadik kormánya akkor »forradalmi« kormány volt, nem kokárdaletépő, lapokat matrózokkal igazgató, minden intézmény szilárdságát meglazító értelemben, hanem abban az értelemben, hogy hirtelen és komoly elhatározással az alkotmányos tényezők ellenállását leküzdve vagy leküzdésüket szilárdan elhatározva szánta el magát a demokratikus reformokra, melyek méretükben és becsületességükben semmivel sem maradtak volna el a Károlyi-kormány reformjai mögött. De Jászi Oszkár megállapítja, hogy egyedül Károlyi Mihály volt hivatva az ország megmentésére, s az országot azok döntötték a végromlásba, akik a kormányrudat nem adták négy héttel előbb a kezébe. Hadik János hívei ugyanezt állapítják meg Hadikról, s Tisza István hívei pedig szentül meg vannak győződve, hogy az országot egyedül az ő rezsimje menthette volna meg. Clio mosolyog, mert ő mindenképp, még Jászinál is jobban tudja.”¹

¹ FENYŐ Miksa: Elmúlt hetekből. (Jászi Oszkár könyve), *Nyugat*, 1921. I. k., 299–300. p.

Amint látható, a fenti sorokat nem valamely ókonzervatív gondolkodó, nem a forradalom utáni „keresztény kurzus” lovagja vetette papírra, hanem a modern magyar irodalom egyik fontos organizátora, a *Nyugat* folyóirat kulcsembere, azonkívül jeles gazdasági szakember, aki ráadásul nem is volt keresztény; kényszerből vált azzá, évtizedekkel később. Mellesleg annak az egy napig fennálló, dezinált kormánynak a minisztere, amit az őszirózsás forradalom törölt el. Ez nem lényegtelen adalék Hatos Pál könyvéhez sem: az utcára tóduló tömegek Károlyi miniszterelnökségének kierőszakolásával nem a reakciót buktatták meg, hanem egy átfogó reformprogram megindítását. Ha volna különösebb értelme egy ilyen megjegyzésnek, azt mondhatnám (s ennek az írásnak a végén vissza is térek még erre): az őszirózsás forradalom főlősleges volt. Viszont ahhoz, hogy történelmi jelenségeket nem érdemes csak a résztvevőik vagy utókoruk által honosított „értelmük” felől megítélni, éppen a kezemben tartott könyv hozza föl érvek százait.

Amikor elkezdtem olvasni, ennek a munkának már története volt; alább lesz róla néhány utalás. 1918–1919, az őszirózsás forradalom és a proletárdiktatúra ma a magyar történelemnek a közvéleményt, sőt a szakmát leginkább megosztó fordulópontját jelenti; ez az az időszak, amikor a történelmi Magyarország szét-esik (persze nem magától, ahogy a használt ige sugallná), megjelenik és először kaparintja meg a hatalmat a kommunizmus (ráadásul nem közvetlen világhatalmi segítséggel); állítólag itt kerülnek először egymással szembe azok az eszmekörök, amelyek mai ideológiáink előzményét jelentik – „reakció” és „progresszió” –, itt kezdődik önmítoszaik konstruálása, amelynek nagy szerepe van abban, hogy következő nemzedékeik tagjai máig nem akarnak egymással egy levegőt szívni; kikel a kígyótojásból a mitikus „jó” és a „rossz”, felpingáltatik a falra az ördög, amely Bibó finom megfigyelése szerint hamarosan le is lép onnan, közénk. Mindmáig nem „komilfó” úgy beszélni ennek az alig tíz hónapnak a történetéről, hogy ne köteleznénk el magunkat „haladás” vagy „maradiság” mellett. A centenáriumi idején semmivel sem magasabb szellemi színvonalon robbantak egymásba a frontok, mint akkor, az eszmék boszorkánytáncának nyitányán vagy az azóta eltelt évtizedekben. Üdvrivalgások, szidalmak, amelyeket mára már káromkodások és obszcenitások váltanak fel; zászlók röpködnek, transzparenszekkel játszik a szél, jelszavak kavarnak; érthető, ha a bajnokok nem tudnak időt szakítani arra, hogy utánanézzenek, mi történt 1918 őszén.

Néhány évvel ezelőtt bölcsészdoktorok – igaz, nem történészek, hanem viszonylag fiatal irodalomtudósok – között alkalmi közvélemény-kutatást végeztem arról, milyen ismeret él bennük az akkori politikai irányzatokról. A magyar humán értelmiség egy tekintélyes csoportja nem elhanyagolható részének fogalma sem volt arról, hogy 1918 őszén, az összeomlás előtt nem a Tisza-párt adta a kormányt, hanem az ellenzéke. A miniszterelnököt senki nem tudta vagy merete megnevezni, az egyik megkérdezett, aki leginkább

gyanakodni kezdett a kérdés hallatán, kicsit elbizonytalanodva visszakérdezett: talán mégsem Tisza? Egyébként is roppant tanulságos, hogyan rétegeződik egymásra az elmúlt korok képe ezekről a hónapokról. A két világháború között inkább ok-okozati összefüggést láttak az úgynevezett polgári demokratikus forradalom és a proletárdiktatúra között, noha az igazi októbristák iparkodtak tiltakozni ez ellen. Az 1948 utáni hivatalos történetírás igyekezett becsatornázni az őszirózsás forradalmat a magyar munkásmozgalmi hagyományba, persze annak fenntartásával, hogy a polgári politikusok naiv burzsoá idealisták voltak. 1989 után fölerősödött a tördőfés-elmélet hatása, tömegekben vált népszerűvé a meggyőződés, hogy akik a „forradalmat” ki-robantották, tudatosan játszották át a hazát a megszállóknak. Na és persze a zsidók és bérenceik is sűrűn szerepelnek ebben a narratívában. Mindegyik örökségnek él a hagyománya mifelénk. Azt persze nem lehet mondani, hogy azt sem tudjuk, miről folyik a vita. Vita nincs. Ahhoz legalábbis minimális tárgyismeret kellene.

Ha a későbbiekben meglátok valakit tüntetni Károlyi Mihály mellett, vagy ellene, mint ahogy az pár éve, a szobra kapcsán történt, arról rögtön tudni fogom, hogy nem olvasta Hatos Pál könyvét. Aki pedig nem olvasta, annak a véleményét ezek után nem lehet komolyan venni. Ha a polgári demokratikus forradalom, a (nép)köztársaság fordulópontot jelent a történelem megítélésében, akkor 1918 megítélésében Hatos könyve a fordulópont. Szerzőjében semmilyen hajlandóság nincs a prekoncepciókra, mítosz és ellenmítosz leperereg róla, azaz nem egyszerűen azzal emelkedik ki a szakirodalomból, hogy ismeri a korszakot, amiről beszél. (Bár sok apró, számomra fontos dolog kimaradt a monográfiából, ezeket nem fogom kicsinyesen fölhánytorgatni, mert a szerkezet, a terjedelem, sőt a mondatfűzés logikája miatt nem is férhetett bele minden; másrészt tele van ezer olyan adattal, utalással, összefüggéssel, amelyekről sosem hallottam, vagy amelyeket legalábbis nem gondoltam végig. Ezek nem férnek bele e jegyzetekbe.) Annak idején Hajdu Tibor is hatalmas tárgyismerettel írta meg 1918-ról szóló monográfiáját, de csak az uralkodó ideológiát tudta szolgálni vele.

Hatost „jobboldalinak” mondják, de ő uralja anyagát, nem az ideológia őt. Más recenzensek által is idézett – meglehetősen kézenfekvő – kiindulópontja az 1918-ról alkotott „ítéletek” „megítéléséhez” a következő: „Bármilyen furcsának is tűnhet: racionális magyarázat és összeesküvő-mítosz egy tőről fakad, abból a kiirthatatlan vágyból, hogy logikus értelmet tulajdonítsunk a megtörtént eseményeknek. Itt az ideje azonban, hogy a történelem *megismerésében* is hasznosítsuk a viselkedés- és döntéseméletben egyre inkább tért hódító felismerést: ha egyszer meghozunk egy döntést, utána sokszor érdekeink ellenére is ahhoz tartjuk magunkat, de azt, hogy döntésünk meghozatalában milyen nagy szerepük volt az irracionális tényezőknek – érzelmeinknek, szenvedélyeinknek, pillanatnyi körülményeink és/vagy érdekeink szeszé-

lyes félreismerésének stb. –, gyakran eltagadjuk, hogy magunknak és másoknak is értelmes választásként adhassunk róla számot.” (14–15. p.) Az önmagában nyilván nem lett volna elegendő, ha Hatosnak csak azzal a dogmával sikerült volna leszámolnia, hogy egy korszak értelmezéséhez elegendő az egyes adott ideológiák érvényességének igazolása számára célszerű és emiatt egyedül jogosultnak (s persze modernnek) hirdetett elméletek alkalmazása, s helyette megpróbálta volna néhány ütős adattal érzékeltetni, mi történt valójában. Tóth Károly, a felvidéki tudós, politikus és tudományszervező mesélte nekem valamikor, hogy az 1980-as években a szegedi egyetemre – ő akkor éppen ott volt részképzésen – a diákok meghívták a nyíltan ellenzéki és a második nyilvánosságához tartozó történészt, Szabó Miklóst. Természetesen kivezenyelték a párttörténészeket, hogy azok az egyetemisták előtt, nyilvános vitában zúzzák szét Szabó álláspontját; ennek persze kudarccal ért véget. S az anekdota szerint e hivatalos történészek, akiknek jelentést kellett írniuk az ügyről, ezt hozták föl mentségükre: „Szabó Miklós történésszel nem lehet vitatkozni, mert folyton a tényeket szajkózza.” A demokráciába átöröklődött a módszer, hogy tudományos művek megítélésénél nem kell figyelembe venni azt, amit az adott szöveg tartalmaz, már ha az túlságosan veszélyezteteti saját dogmáinkat. Az 1918-as két közkeletű kép mesészerű voltának bizonyításához egyébként nem is kellene túl sok adat. Hatos érzésem szerint úgy mélyült el az anyagban – gondolom, ma nincs senki, akinek tárgyismerete az övéhez volna mérhető, a memoárokéin, különböző világnézetekhez köthető feldolgozásokéin, a levéltári fondokéin kívül a napisajtó-közlemények információi is a kisujjában vannak, nem beszélve több világnyelv elméleti szakirodalmáról –, hogy napra, osztályra-csoportra, sokszor településekre lebontva tudja, mi történt, pontosabban miről van – általa rendszerint szigorú forráskritikával használt, ha kell, vitatott, ellentétekkel viszonylagosított – dokumentum. Részben ez az oka annak, amit más recenzensek is kiemeltek, hogy szövege igen inspiráló, élvezetes, ironikus. Valószínű, hogy ezer hivatkozása torkára forrasztja a szót azoknak, akik szerint tények nincsenek, én legalábbis nem tudok olyan kísérletről, amely jobbról vagy balról cáfolni próbálta volna Hatos rekonstrukciójának elemeit. A történettudományban – és gondolom, a többiben is – megszokott állapot, hogy más hivatalos és más szóbeli, kapualjközi álláspont él egy műről vagy életműről; Hatos könyvének recepciójában ezzel nem találkoztam.

Szépen kiderül, hogy az utólagos értékelések, antedatált jóslások hamisak. Nem igaz, hogy a bukást – illetve ily mérvű bukást – előre lehetett volna látni. Nem igaz, hogy az októbristákon kívül az egész társadalom fegyelmezetten készült az ország területi épségének megőrzésére, hiszen már a hadsereg jelentős, nemzetiségiekből álló része sem tartotta magára kötelezőnek a magyar kormányok, a központi és helyi Nemzeti Tanácsok utasításait. Nem igaz, hogy a „nép”, a falué, őrizte a magántulajdon szentségét, és hogy a társadalmi

rend felbomlása a fővárosra korlátozódott volna, a dúlások az ottani csócselék számlájára volnának írandók. Nem igaz, hogy a háborúnak nem lettek volna jogosulatlan haszonélvezői, és hogy ezek hiányában nem is volt manipuláció nélkül kirobbanható „népharag”, mint ahogy az sem, hogy az októbristák valamely szilárd nézetrendszer nevében próbáltak egy határozott politikai programot működtetni. Nem igaz, hogy a következő „rendszer” hívei mind kezdettől szemben álltak a Károlyi-kormánnyal (ezt különben Batthyány Tivadar már kilencven éve részletesen, nevesítve megírta); másrészt az sem, hogy aztán árulást követtek el, amikor szembefordultak vele. Világossá válik, hogy a politika elitcsoportjai – lettek légyen kormánypártiak, ellenzékiek vagy Tisza-pártiak – egyaránt tehetetlennek bizonyultak az eseményekkel szemben, a szellemiek eszmei zűrzavara a döntő hónapokban kulminált, s hogy aki bármi hiteleset akar mondani az egészről, annak először legalább így, a könyvön keresztül át kell élnie azokat a hisztérikus napokat. Kiderül az is, hogy a forradalmat nem politikusok csinálták; azok sem, akik hatalomra kerültek általa. Hatos könyvéből nem kötelező, de nem is nehéz azt a következtetést levonni, hogy azok, akik a két úgymond demokratikus kormányt, a Károlyi- és a Berinkey-kormányt alkották, nem is voltak politikusok. (Fenyő idézett Jászi-kritikájában már azon is elcsodálkozott, hogy Jászi az utolsó években [csak] két útját látta a demokráciának: előbb Mittel-Európát, majd az antantbarátságot; viszont nem értette, hogy ha Jászi valóban előre látta a véget, mint állítja [s amiben persze Fenyő nem hisz], akkor miért nem látta ennek logikus következményét is, hogy semmilyen antantbarátság nem segíthet Magyarországon, hiszen „akkor a mi sorsunk meg van pecsételve, s a szomszéd Shylockok kivágnak a testünkből annyi font húst, amennyire az antant államokkal kötött szerződések őket felhatalmazzák.”) Azt viszont a könyv tételesen is kimondja, hogy az októbristák uralma nem volt legitim. S hogy többek között ennek az uralomnak a szervi hibája, a koalíció problémái miatt ha nem is szándékoltan, de logikusan következett a proletárdiktatúra. Amit meg a szociáldemokrata Garami Ernő könyvéből lehetett tudni, már pár évvel az események után.

Tételei közül Hatos sokat számtalan statisztikai adattal bizonyít; van, amit érvényes, tudományosan helytálló monográfiákra, emlékezésekre, memoárookra való hivatkozásokkal – s van, amit napilapcikk állításaival. Tudni véljük viszont, hogy éppen az információktól való elzártság meg az azonnali reagálás kényszere miatt az újságcikk állításai utólag nem igazolódtak maradéktalanul; a kútfők tárgyyszerűsége nem mindig vitathatatlan. A szerző néha mintha túl könnyen fogadná el az adott hírlapi cikk, hír, tudósítás igazságtartalmát, hiszen kapóra jön neki állítása igazolásához. Ez sem baj. Az alakuló-szerveződő, végleges nyelvi formát kapó koncepció nem ezekből ered, a logika fordított – a már valószínűsíthető vagy éppen több helyről megerősített kép nemcsak ezekből a cikkekből kapja meg igazolását, csak éppen konkrétan

ezek citálhatók az adott szöveghelyen. A történész gyakran a félszavakból, lappangó, általa meglelt félinformációkból rakja össze a mozaikkockákat; s van, ami ezek közül annak ellenére hiteles, hogy nem tételesen igazolható. Főleges tehát ezeknek az adott helyen éppen idézhető szövegeknek a súlyát latolgatni vagy vitatni.

Egyik másik fontos benyomásom talán engem is tévútra vinne, ha túl komolyan venném, s hagynám, hogy olvasatomat befolyásolja. Föltűnő, hogy Hatos kevéssé támaszkodik olyan memoárookra, amelyek hitelesen, revelatív erővel világíthatják meg a korszakot, s nyújtják egyben az úgynevezett forradalom legőszintébb belső kritikáját. Nekem elsősorban Garami Ernő, az októberista kormányok szerintem leghitelesebb embere – Gratz is megemlíti róla, hogy ő volt az, aki igyekezett megvédeni a polgári társadalom érdekeit, szemben a polgári miniszterekkel – *Forrongó Magyarország* főcímű memoárja adta egykor ezt az élményt. Mások talán más neveket hiányolnának, más kortanúkönyveket, amelyekre többször és komolyabban kellett volna támaszkodni. Rémlík, hogy az egyik recenzió kiemeli egyébként, Hatos igenis a korszak fontos, értéktételeiben megbízható szereplőjeként és tanújaként emlegeti Garamit,² akinek többszöri említése elmaradását nekem sem kell hiányolnom. Ugyanis ha a szerző vezérfonalat választott volna magának egy memoárban, akkor éppen arról mondott volna le, hogy mankó nélkül maga rekonstruálja a korszakot.

A könyv legfőbb hiányosságának azt tartom, hogy az 1918 őszi kormányválság kapcsán egyetlen alternatíváról szól, akaratlanul is igazolván ezzel a bukott októberisták narratívájának szubjektív hitelességét: eszerint önfeláldozásból, egyéb lehetőség, más, hitel- és működőképes politikai csoport hiányában, „jobb híján” és kényszerből vállalták a kormányzást – tehát martaléknak vetették magukat a nagypolitikába. Igaz, mások is mondták ezt róluk. Nem világos, miért volt erre Hatosnak szüksége. Hadik János miniszterelnökségét, amelyről a nyitó Fenyő-recenzióban szó esett már, az 1989 előtti történetírás egyszerű hatalomátmentési akcióként tüntette föl, s azt is állította, hogy a dezinált miniszterelnök egyszerűen kisajátította Károlyiék programját. Tudomásom szerint Zachar József, a dezinált miniszterelnök fölmenőjének, Hadik Andrásnak a kutatója volt az egyetlen kivétel, aki tanulmánnyal bevezetett forrásközlésében igyekezett róla reálisabb képet adni.³ Amit Hadik hívei írtak – például Fenyő, több helyütt –, ismeretlen maradt; a kommunista korszak értelmezése a későbbi nemzedékekre is hatott, ifjabb történészekről is többször hallhattuk már az ezzel kapcsolatos közhelyeket. Tény viszont, hogy

² Hatos az egyik könyvbemutatón éppen Garamit nevezte a korszak titkos hőisének (Kiss Orsi: Kosztolányi agárként szaladt, Karinthy az Astoriából szemlélte a történelmet, Könyvesblog, <https://konyves.blog.hu/2018/10/31/az_elatkozott_koztarsasag> (letöltve: 2019. 11. 23.) – de nekem a könyv olvasása során ilyen érzésem nem volt.

³ ZACHAR József: Hetven esztendő távirat Hadik János kormányalakítási feltételeivel, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988, 742–[762.] p.

aminek kormányprogramként való megvalósítását Hadik vállalta volna, az nem Károlyi programja volt, hanem a korábban is diszkutábilis, s azokban a napokban egyedül reálisnak tűnő programok egyike. Végrehajtásához Hadik a legszélesebb legitimációs bázist kívánta biztosítani, ezért próbált koncentrációs kormányt létrehozni az összes működő politikai párt kormányba való bevonásával. Nem kizárt, hogy Hatos ennek az egynapos kormánynak a történetét ugyanazért nem tárgyalta, amiért más történészek (is) tartanak a „mi lett volna, ha?” firtatásától – félve attól, hogy ezzel kiiktatják magukat a szakmából. Én nem tartom fölöslegesnek a „realizálatlan történelmi alternatíva” fölvillantását, már csak azért sem, mert ideológiai kérdésekről is szó van itt. Elképzelhető, hogy az ország állapotát ez a kormány sem tudta volna stabilizálni; lehet, hogy nem tudott volna jobb pozíciót kivívni a béketárgyalásokon. De függetlenül attól, hogy egy koncentrációs kormány mégis csak többet tehetett volna az anarchia megfékezésére – például a szociáldemokrata párton belüli kriptobolsevikok megfékezésével (Hatos különben igen érzéketlenül ábrázolja Pogány József és Kunfi Zsigmond negatív szerepét) –, az is nyilvánvaló, hogy Hadiknak – Károlyival szemben – volt komoly közigazgatási tapasztalata – s népszerűsége is. Mindhárom nagy októbrista pártnak följajánlotta – volt akinek József főherceg közvetítésével –, hogy lépjenek be a kormányába, vállaljanak miniszteri tárcákat. Ők ezt visszautasították, mert tudták, hogy az idő nekik dolgozik (azt talán nem ismerték föl, hogy roppant gyorsan: 24 óra múltán már az övék lesz a hatalom, mint ahogy azt sem, hogy az elkeseredett, anarchista tömegeket, miután azok hatalomra segítették őket, nem tudják majd kezelni). Hadik miniszterei közül Rakovszky István Tisza idején természetesen maga is az ellenzékhez tartozott; az egynapos kormányban szerepet vállalt – belügyminiszterként – Eötvös József unokája, az utóbb a vörösteror áldozatává vált liberális Návay Lajos, Fenyő Miksa, vagy például – a nem sokkal később a Magyar Nemzeti Tanácsba belépő – Nagyatádi Szabó István, a kisgazdapárt feje. Amit Hadik fölvelt a programjába, nem volt rosszabb az októbrista programnál, ráadásul ha kormánya megszilárdult volna, abból meg is valósulhatott volna valami, nem úgy, mint Károlyiéból. Esetleg kiírták volna az egyenlő, általános és titkos választásokat, amit a Károlyi- és Berinkey-kormány nem tett meg, vagy megvalósítják a földreformot – ami az októbristáknál szintén elmaradt. De a legdöntőbb mégis az, hogy így a végső bukásért való felelősségen az összes politikai erő osztozott volna, megkímélve az utókort és a nemzeti tudatot az azóta is, épp száz éve tartó kibékíthetetlen, kérlelhetetlen – és tartalmi vonatkozásban többnyire üres – ideológiai vitáktól. Hadikra és kormányára Hatos egyetlen komoly mondatot sem veszteget, mint ahogy azt sem tisztázza, mennyiben volt ellenzéki párt Károlyié 1917–1918-ban. Nem derül ki például a könyvből, hogy ebben a két évben, 1917 nyaratól nem Tisza kormányzott, hanem – az ő bukása után – az ellenzéke (igaz, kisebbségben), és hogy a Károlyi-párt minisztert adott az utolsó

háborús miniszterelnökök, Esterházy Móric és Wekerle kabinetjeibe. Mint ahogy arra vonatkozó információkért is hiába lapozzuk át a könyvet, hogy milyen volt a Wekerle-kormány miniszterének, Vázsonyi Vilmosnak – apropó, Hadik miniszterjelöltje – a Jásziéval legalábbis párhuzamosan vizsgálандó, azzal összehasonlítható polgári – csak éppen liberális és demokratikus, nem pedig radikális – programja. Nem volt-e maradandó kárt okozó luxus Jászi Vázsonyi-gyűléte.

A három nagy októbrista párt minden felelősséget magára vállalt – magának igényelt – az ország kormányzásáért. Ezért aztán minden felelőség máig ezeket a pártokat terheli. Ami nem jelenti azt, hogy a róluk terjesztett igaztalan, méltatlan vádak – a hazaárulását, a tördöfés-elméletét – nem kellene megcáfolni. Ezt a cáfolatot éppen annak az adattengernek a birtokában lehet megkísérelni, amivel ma egyedül Hatos Pál rendelkezik. Ami rajta állt, meg is tette.